

Frans Bruisten

De broek aan!

**Vrouwen in broeken in Nederland en de
acceptatie daarvan in de periode 1880-1980**

Bachelorscriptie Geschiedenis

S4237218

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Status Quaestionis	5
1. 1880-1920	
1.1. De eerste vrouwenbroeken	11
1.2. Domein van de man?	13
1.3. Reform van kleding	14
1.4. Vrouwelijke mannelijkheid in verschillende contexten	16
1.5. Conclusie	18
2. 1920-1960	
2.1. Een ambigue beeld van de moderne vrouw	19
2.2. De vrouwenbroek als symbool	21
2.3. Een sober modebeeld tijdens de oorlogsjaren	24
2.4. Ambivalentie om de vrouwenbroek	26
2.5. Conclusie	28
3. 1960-1980	
3.1. Aanloop naar acceptatie	30
3.2. Emancipatie van de broek	32
3.3. Dominantie van de broek?	33
3.4. Conclusie	34
4. Conclusie	36
5. Bibliografie	38
5.1. Bronnen	38
5.2. Literatuur	39

Inleiding

Aan het einde van de negentiende eeuw vindt er een moderniseringsproces plaats in Nederland dat alle aspecten van de samenleving omvat. Het industrialisatieproces komt op gang, de steden groeien exponentieel, het feminisme brengt haar eerste geluiden ten gehore en er was sprake van lotsverbetering op meerdere vlakken.¹ Deze processen raakte de kern van zaken die in het dagelijks leven een rol spelen, waaronder kleding. Door grotere productie van consumptiegoederen en de opkomst van confectiekleding werd het fenomeen 'mode' geboren. Hoewel er in voorafgaande periodes sprake was van modeverschijnselen in hogere klassen, was het tot het einde van de negentiende eeuw traditioneel kleedgedrag dat overheerste.

Naast de praktische functie die kleding vervulde, werden in deze periode ook de symbolische waarden van kleding en mode steeds zichtbaarder. Waar de broek in het traditionele model nog behoorde tot het domein van de man, werd deze in de periode van de eerder genoemde modernisering, niet zonder slag of stoot, in de garderobe van de vrouw geïncorporeerd. Dat dit de nodige ophef teweeg heeft gebracht, laat zien dat er een symbolisch statuut aan de broek kleefde waar voornamelijk de machtsverhoudingen tussen man en vrouw onderdeel van zijn.

De onzekerheden die zich voordeden op het moment dat vrouwen mannenkleding gingen dragen (met name dus de broek, het symbool voor mannelijkheid bij uitstek), legden deze machtsverhoudingen bloot. De ontwikkeling die de 'vrouwenbroek' in Nederland doormaakte kent daarin ook verschillende fases. De eerste verschijningen van vrouwen in broeken zijn te dateren rond 1880, wanneer vrouwen broeken gingen dragen in de vrije tijd. Vandaag de dag worden vrouwen in broeken in het algemeen als geaccepteerd beschouwd.

¹ Kitty De Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kleedgedrag* (Tilburg, 1991), 6.

De leemte die te vinden is op dit specifieke gebied van onderzoek zal duidelijk worden bij de analyse van de historiografie over kledinggeschiedenis. Deze studie zal onderzoek doen naar vrouwen die broeken droegen in verschillende contexten, waardoor deze leemte binnen de kledinggeschiedenis zal worden opgevuld. Aan de hand van een kwalitatief brononderzoek zal dit onderzoek een bijdrage leveren aan kleding- en gendergeschiedenis. Deze bronnen zijn afkomstig uit vrouwenbladen en kranten, maar zullen alleen vermeld worden wanneer er sprake is van een contra-intuïtieve waarneming. Wanneer broeken ontbreken in de bronnen waar dat verwacht mag worden op basis van literatuur, zal dit onvermeld blijven en vice versa.

Hoofdstuk 1 bevat een lange, maar noodzakelijke aanloop naar het daadwerkelijke onderzoek. Concepten als moderniteit, identiteit, mannelijkheid en vrouwelijkheid en feminisme vormen het theoretisch kader waarbinnen de vraag wanneer vrouwen, om welke redenen en in welke contexten broeken droegen en wat de reacties hierop waren beantwoord dient te worden. Aan de hand van dit kader volgt een analyse van de opkomst van de broek, gedragen door vrouwen in verschillende contexten, in de periode 1880-1920. Deze opkomst gaat gepaard met de modernisering van de samenleving en de mode- en kledingindustrie. Hierbij ligt de focus op de klassen waar deze vrouwen zich in bevonden, welke redenen zij hadden voor het dragen van broeken, welke reacties hierop kwamen met betrekking tot de heersende normen betreffende mannelijkheid en vrouwelijkheid en, meer specifiek, of er contradicterende elementen tussen de literatuur en de bronnen zijn te vinden. Daarnaast zal er aandacht worden besteed aan actoren die zich met kleedgedrag bezig houden.

In hoofdstuk 2 en hoofdstuk 3 staan de kwalitatieve bronanalyses meer centraal. Geïnspireerd door de methodologie van cultuurtheoretica Christine Delhaye, die een discoursanalyse heeft uitgevoerd in een onderzoek naar de relatie tussen consumptie en individualiteit, zullen hoofdstuk 2 en 3 een discoursanalyse bevatten van bronnen uit respectievelijke de periodes 1920-1960

en 1960-1980. In tegenstelling tot Delhaye neemt dit onderzoek niet zozeer de mate van consumptie en de normen die daaraan gekoppeld worden in beschouwing. De analyses hebben vooral betrekking op de mate van acceptatie van vrouwen die broeken droegen en de betekenis die hieraan gekoppeld werd.

Status Quaestionis

In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw kwam, in navolging van de cultural turn, de onderzoek naar materiële cultuur op.² Naast de praktische relevantie van onderzoek naar zaken als voedsel, onderdak en kleding, werden vanaf dat moment ook de symbolische betekenissen ervan onderzocht. In zijn *The Culture of Clothing* betoogt de Franse sociaal- en cultuurhistoricus Daniel Roche dat we veel kunnen leren over samenlevingen door naar kledinggeschiedenis te kijken.³ Daarnaast kan kleding volgens Roche uiting geven aan bijvoorbeeld identiteit of gender. Die betekenis staat dan los van het materiele object, de kleding.

Deze ontwikkelingen op het gebied van materiële cultuur gingen gepaard met de oprichting van het *Journal of Material Culture* in 1996, waarmee het definitief een gevestigde discipline werd. Een van de grondleggers binnen het vakgebied dat onderzoek doet naar de symbolische geschiedenis van kleding is de Amerikaanse historica Anne Hollander, die bijvoorbeeld onderzoek deed naar de relatie tussen kleding en kunst en tevens coauteur is van het gezaghebbende *New perspectives on the history of western dress*.⁴ Samen met Kathleen Musa en Mary Ellen Roach heeft zij een precedent geschapen waar onder andere socioloog Fred Davis en Lou Taylor op hebben voortgebouwd.⁵

Nederland is voor een lange tijd geïsoleerd geweest van het onderzoek naar kledinggeschiedenis. Waar de wetenschap in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk zich vanaf de jaren tachtig stortte op dit onderzoeksveld, bleef

² Peter Burke, *What is Cultural History?* (Cambridge, 2008), 69.

³ Daniel Roche, *The Culture of Clothing: Dress and Fashion in the Ancien Regime* (Cambridge, 1989).

⁴ Mary Ellen Roach, Kathleen E. Musa en Anne Hollander, *New perspectives on the history of western dress* (New York, 1980).

⁵ Fred Davis, *Fashion, Culture and Identity* (Chicago, 1992); Lou Taylor, *The Study of Dress History* (Manchester, 2002).

Nederland achter. Pas vanaf omstreeks 1990 kwamen de eerste Nederlandse publicaties binnen de kledinggeschiedenis uit. In 1991 nam cultuurhistorica Kitty de Leeuw het voortouw met haar *Kleding in Nederland 1813-1920: Van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kleedgedrag*, een werk dat tot op heden als standaardwerk wordt beschouwd.⁶ In dit werk zet zij, voornamelijk met betrekking tot vrouwenkleding van de elite, traditionaliteit en modernisering tegenover elkaar. Zij plaatst het beginpunt van de modernisering rondom 1880 en stelt dat in 1900 de overgang van traditioneel naar modern volledig heeft plaatsgevonden.⁷

In navolging van De Leeuw publiceerden onder andere Dolly Verhoeven, Gieneke Arnolli, Ignaz Matthey en Margreet van der Burg noemenswaardige publicaties waarbij kleding als materiele cultuur is bestudeerd.⁸ Een andere belangrijke studie binnen dit vakgebied is afkomstig van cultuurwetenschapper Christine Delhaye, die in een discoursanalyse van modebladen in Nederland een veranderend beeld van massaconsumptie naar individualiteit in de periode van 1880 tot 1914 presenteert, een vergelijkbare periodisering als bij De Leeuw.⁹ Delhaye kijkt hierbij vooral naar de individualisering van de vrouw en vrouwelijkheid. Consumptie is namelijk het domein van de vrouw, zo betoogt Delhaye. Ondanks deze studies blijft Nederland op het gebied van kledinggeschiedenis achter lopen vergeleken met name het Verenigd Koninkrijk. Er is in Nederland weinig onderzoek gedaan naar kleding zelf en de materiële waarde ervan.

⁶ De Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*.

⁷ *Ibidem*, 6.

⁸ Dolly Verhoeven, *Klederdracht en kleedgedrag: het kostuum harer majesteits onderdanen* (Nijmegen, 1998); Gieneke Arnolli, *Kostuum: relaties: mode en streekdracht: twaalf studies over de invloed van mode en streekdracht over en weer & een evaluatie van het verdwijnen van de streekdracht in Scheveningen* (Amsterdam, 2000); Ignaz Matthey, 'Lieve jongens, stoere meiden. Het matrozenpakje in genderperspectief, 1720-2000', *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* 1 (2004), 53-81; Margreet Van Der Burg, 'Modernisering aan den lijve: Klederdracht en overall in de garderobe van de boerin en plattelandsvrouw, 1920-1960', in: *Lijf en leden; gender en het historische lichaam* (Amsterdam, 2008).

⁹ Christine Delhaye, *Door consumptie tot individu: modebladen in Nederland 1880-1914* (Amsterdam, 2008).

Vanaf de jaren '90 zijn de vakgebieden van kleding- en gendergeschiedenis, die ongeveer gelijktijdig met kledinggeschiedenis zijn opkomst beleefden, steeds dichterbij elkaar gekomen. Dit is een ontwikkeling die tot de dag van vandaag gaande is. Veel meer dan voorheen wordt gekeken naar hoe kleding een actieve rol inneemt bij het vormgeven van genderidentiteiten, waarbij dit zowel voor mannelijkheid als vrouwelijkheid geldt. Een van de eerste werken waarin dit op grote schaal is gedaan, is afkomstig van kunsthistorica Ruth Barnes en kledinghistorica Joanne Eicher. In hun werk *Dress and Gender* linken zij tot in de diepte de genderidentiteit aan verschillende kledingstukken.¹⁰ Door dit onderzoek uit te voeren naar verschillende continenten, tonen zij hoe kleding een cultureel fenomeen is dat persoonlijke identiteitsvorming representeert. Wederom is het Hollander die een bijdrage levert door, provocatief weliswaar, te stellen dat vrouwen het voorbeeld van mannen volgden door het uiten van hun seksualiteit door middel van kleding.¹¹

Ook binnen deze discipline is er dus sprake van een dominantie vanuit de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Er is echter ook voor Nederlandse auteurs een kleine rol weggelegd. Zo kijkt De Leeuw specifiek naar mannelijkheid in haar *Macho's, mietjes en meneren*. Ze beschouwt daarin de ontwikkeling van de uiting van mannelijkheid door de kleding en uiterlijke verzorging te onderzoeken.¹² Hiermee laat ze de andere kant van het spectrum zien en tevens het belang van gendering door middel van kleding. Historicus Ignaz Matthey doet hetzelfde in twee van zijn publicaties, maar dan met een specifieke casestudy naar het matrozenpak.¹³ Een vergelijkbare casestudy is afkomstig van wederom De Leeuw, met haar bijdrage in de bundel *Onnoemelijke dingen: Over taboe en verbod in het fin de siècle*. Hierin schetst zij de opkomst van de broekrok in Nederland

¹⁰ Ruth Barnes en Joanne B. Eicher, *Dress and Gender: Making and Meaning* (Oxford, 1992), 12.

¹¹ Anne Hollander, *Sex and Suits: the evolution of modern dress* (New York, 1995), 6.

¹² Kitty De Leeuw, 'Macho's, Mietjes en Meneren', *Groniek*:132, 1996, 253–266, alhier 253.

¹³ Matthey, 'Lieve jongens, stoere meiden. Het matrozenpakje in genderperspectief, 1720-2000'; Ignaz Matthey, 'Van elitekleding tot allemansdracht. Het matrozenpakje als dalend cultuurgoed', *Textielhistorische bijdragen*:45, 2005, 59–82.

gedurende de late negentiende eeuw. De Leeuw komt tot de conclusie dat er een taboe heerste rond de broekrok, die vooral opkwam binnen de elite.¹⁴ Dit verklaart zij door te stellen dat de opkomst van de broekrok te danken was aan de nieuwe vrijetijdsbestedingen waaronder fietsen en paardrijden.¹⁵

Met de bevindingen van De Leeuw kijkend naar de overzeese onderzoeken naar vrouwen die broeken dragen, zijn er discrepanties te ontdekken. In een Amerikaans onderzoek naar dit onderwerp van Catherine Smith en Cynthia Greig is de conclusie juist dat broeken vooral werden gedragen door vrouwen van het platteland.¹⁶ Ze komen tot deze conclusies door middel van een analyse van foto's uit de negentiende eeuw en uiteindelijk betogen zij dat deze vrouwen broeken droegen uit pragmatische redenen, maar ook als statement of 'voor de lol'.¹⁷ De Leeuw komt dus tot andere conclusies over de vrouwenbroek in Nederland dan haar Amerikaanse collega's die de vrouwenbroek onderzoek in hun thuisland

In de inleiding van haar meest omvattende werk, *Kleding in Nederland: 1813-1920*, verwacht De Leeuw een vervolg op haar publicatie, al dan niet van haar afkomstig, dat de mode en het kleedgedrag in Nederland vanaf 1920 tot 1990 onderzoekt.¹⁸ Hoewel De Leeuw een insteek hanteert die modern kleedgedrag afzet tegen traditioneel kleedgedrag, kan een onderzoek naar broeken geplaatst binnen een gendercontext in de periode 1880-1980 zowel een aanvulling als een vervolg op haar werk zijn. De Leeuw kenmerkt 1880 als ware het een begin van de modernisering en gaat enigszins in op de rol die de broek voor de vrouw in de daaropvolgende periode heeft, maar ze staat daarbij te weinig stil bij aspecten als mannelijkheid en vrouwelijkheid, in tegenstelling tot de Angelsaksische

¹⁴ Kitty De Leeuw, 'Rumoer rond de Broekrok', in: *Onnoemelijke dingen: Over taboe en verbod in het fin de siècle* (Hilversum, 2014), 177-186, alhier 178.

¹⁵ *Ibidem*, 177-186, alhier 180.

¹⁶ Catherine Smith en Cynthia Greig, *Women in pants: Manlymaidens, cowgirls, and other renegades* (New York, 2003).

¹⁷ *Ibidem*, 7.

¹⁸ De Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*, 5.

onderzoeken. Daarnaast is het onderzoek van de Leeuw, omdat het zo omvattend is, te beschrijvend en ontbreekt het analytisch aspect.

Dit onderzoek doet een kwalitatieve studie naar de periode 1880-1980, met als doel de leemte binnen dit vakgebied voor een bepaalde mate te vullen. Daarnaast leert dit onderzoek naar vrouwen die broeken dragen ons veel over de symbolische waarde, vooral op het gebied van gender die aan kleding worden toegekend. Het uitgangspunt hierbij is de volgende vraagstelling: Wanneer droegen vrouwen broeken, in welke contexten, onder welke omstandigheden en hoe werd hierop gereageerd.

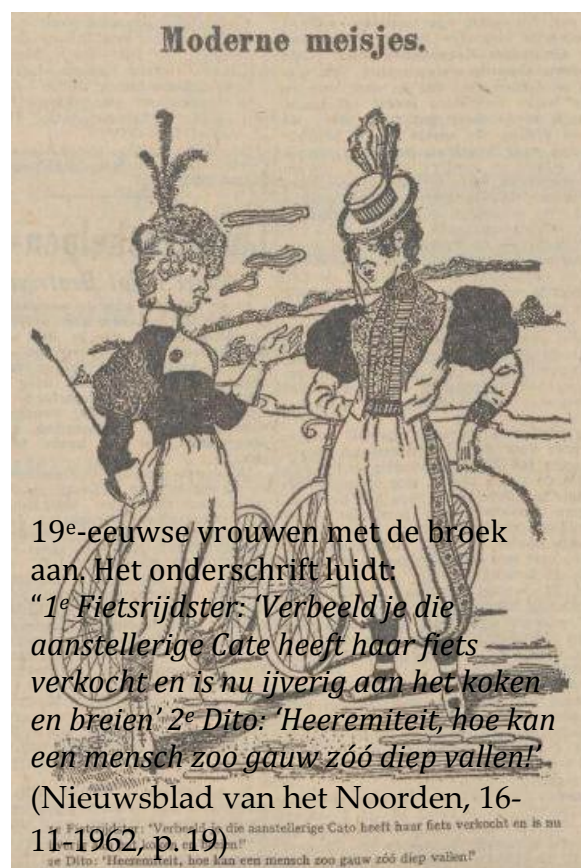
1. 1880-1920

Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw was het in Nederland algemeen geaccepteerd voor vrouwen om broeken te dragen, een uitkomst van een lange maatschappelijke discussie over de vrouwenbroek. In de normindeling van de negentiende eeuw behoorde de broek tot het terrein van de man en de jurk tot het terrein van de vrouw. Vanaf de jaren 1890 werden vrouwen voor het eerst in broeken gesignaleerd in Nederland. Dat bracht in de ene context meer teweeg dan in de andere. Ook zijn het verschillende broeken die werden gedragen, die verschillende mate van acceptatie teweeg brachten. De broek voor vrouwen kende in deze periode een vroege opleving, maar was zoals zo vaak bij mode het geval is, een tijdelijk verschijnsel. Dit hoofdstuk beschouwt wanneer broeken voor het eerst werden gedragen in Nederland en in welke contexten dit gebeurde. Daarbij worden de reacties op vrouwen die de broek aantrokken in acht genomen, om de mate van acceptatie hiervan te achterhalen.

1.1. De eerste broeken voor vrouwen

In de Verenigde Staten vond er, lang voor dit in Nederland gebeurde, een ontwikkeling plaats die leidde tot de eerste vrouwen die broeken droegen: in 1851 ontwierp de Amerikaanse activiste Amelia Bloomer een broek voor vrouwen, die vanaf dan onder de naam *Bloomer* bekend stond.¹⁹ Als redacteur van het vrouwenblad *The Lily* had Bloomer een

¹⁹ De Leeuw, 'Rumoer rond de Broekrok', 177-178.

medium tot haar beschikking waarmee ze haar ideeën in de V.S. op grote schaal kon verspreiden. De *Bloomers*, wijde pofbroeken die de bewegingsruimte voor vrouwen vergrootte, brachten veel ophef teweeg.²⁰ De *Bloomers* zijn weinig gesignaleerd in Europa, hoewel ze in Parijs en Londen toch enigszins gedragen werden, tot grote onvrede van de menigte aldaar.²¹

In Nederland zijn de *Bloomers* nooit gesignaleerd, maar er vond later toch een soortgelijke ontwikkeling als in de VS plaats. In de negentiende eeuw had de vrouw geen zelfstandige positie en werd er van haar verwacht dat zij zich tot de private sfeer beperkte.²² Rond 1890 werd fietsen echter een populaire vrijetijdsbesteding voor de elite, waar ook vrouwen aan deelnamen.²³ De fiets wordt een grote rol toegedicht op het gebied van vrouwenemancipatie, zowel in binnen- als buitenland. In 1903 deed de Amerikaans feministe Susan B. Anthony de volgende uitspraak: "De fiets heeft de vrouwen meer geëmancipeerd dan al het andere op de wereld."²⁴ Tijdens het fietsen werd namelijk voor het eerst in Nederland een broek door vrouwen gedragen in het openbaar. Dit waren, net als de bloomers wijde pofbroeken met al dan niet een rok eroverheen gedragen. Deze verandering in de bestaande kledingnormen werd echter niet zonder protest geaccepteerd. Hierbij waren zedelijkheid en gezondheid belangrijke argumenten. Zo zouden vrouwen onvruchtbaar worden wanneer ze op de fiets stapten en werd de fiets als 'geheim masturbatiemiddel' beschouwd.²⁵

Daarnaast werd aangenomen dat de vrouwelijke schoonheid enigszins werd aangetast door het dragen van het 'mannelijke' kledingstuk. Zo schreef gynaecoloog Hector Treub in 1897 het volgende: "... ik mag persoonlijk lijden dat het niet algemeen wordt. Op de fiets kan het er nog mee door, maar als tijdelijk wandeltoilet... brrr! Zelfs de Parisienne, de vleesch geworden *élégance* ziet er daarin weinig aantrekkelijk

²⁰ *Ibidem*, 177–186, alhier 177.

²¹ *Ibidem*, 177–186, alhier 178.

²² De Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*, 377.

²³ De Leeuw, 'Rumoer rond de Broekrok', 178.

²⁴ Huisman, 'Moderne Meiden', *Vogelvrije Fietser* 24:2 (1998), 14–15.

²⁵ *Ibidem*.

uit.”²⁶ Hoewel er dus sprake was van tegengestelde geluiden, was de vrouwenbroek nog zeker een taboe aan het einde van de negentiende eeuw.

1.2. Domein van de man?

Het taboe op vrouwen die broeken dragen kwam voort uit de normindeling betreffende vrouwelijke en mannelijke kledingstukken die in deze periode bestond. Kleding toonde het verschil tussen man en vrouw, waarbij de vrouw een ondergeschikte positie bekleedde. Deze staat van onderdrukking, de vrouw verleende haar status aan haar echtgenoot of vader, wordt door De Leeuw gekoppeld aan de symbolische uiting van vrouwenkleding. Zo betoogt ze dat de vrouw wordt beperkt in haar bewegingsruimte door de vele onderrokken en lange rokken.²⁷ De broek stond symbool voor de mannelijke macht.²⁸ Wanneer vrouwen een broek zouden dragen, zou de machtspositie van de man aangetast worden. Een aantasting van de kledingnorm zou dus een aantasting van de machtsverhoudingen betekenen.

Deze normen werden op verschillende manieren gerepresenteerd in de 19^e eeuw. Delhaye concludeert dat in de door haar onderzochte bronnen enkel schetsen van vrouwen te vinden zijn. Op een drietal uitzonderingen na, in sportieve omstandigheden, worden mannen niet afgebeeld.²⁹ Een verklaring hiervoor is te vinden in de theorie van Marjorie Garber: *“Er kan geen lichamelijke representatie van ‘de man’ zijn. Wanneer de man belichaamd wordt, houdt dit per definitie een vorm van feminisering in. Daarnaast wordt hierdoor het construct mannelijkheid zowel aangetast als verschoven.”*³⁰ Het construct mannelijkheid werd dus niet afgebeeld in deze periode.

²⁶ *Ibidem*, 14–15, alhier 15.

²⁷ De Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*, 338.

²⁸ Dorothee Sturkenboom, ‘De Broek, de Rok en de Bijenkorf’, in: *Mythen van Gender* (Nijmegen, 2015), 166–171, alhier 168.

²⁹ Delhaye, *Door consumptie tot individu, 1880-1914*, 58.

³⁰ Marjorie Garber, *Vested Interests: Cross Dressing and Cultural Anxiety* (Londen, 1992), 392.

Tegenover het construct mannelijkheid staat de net zo geconstrueerde vrouwelijkheid. Waar de vrouwelijkheid zich voorheen uitte in de private sfeer, heeft de opkomst van de consumptiecultuur er vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw voor gezorgd dat deze vrouwelijke identiteit tot uiting kwam in de openbaarheid.³¹ Consumptie werd het domein van de vrouw en de vrouw werd de doelgroep voor consumptie.³² Door deze ontwikkeling kregen vrouwen de mogelijkheid hun identiteit uit te drukken in de publieke ruimte. Het lichaam is een belangrijke factor in de creatie van deze identiteit en de vorming ervan richt zich voornamelijk op vrouwen.³³

Er was ook sprake van actieve druk om aan de normen voor mannelijkheid en vrouwelijkheid te voldoen. Wanneer er werd afgeweken van de norm, werden vrouwen die dit deden als 'manwif' bestempeld en werden dandy's, mannen die zich met hun lichamelijke verzorging bezig hielden, als 'verwijfd' gezien.³⁴

1.3. Reform van kleding

In het *fin de siècle* kwamen er geluiden op die tegen de vrouwenbroek als taboe gingen. In aanloop naar de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898, werd er een wedstrijd uitgeschreven voor het beste ontwerp van moderne vrouwenkleding en schreef de Nederlandse voorvechtster van vrouwenrechten Suze Groshans de brochure 'Iets over Vrouwenkleding en Gezondheid'. Groshans pleitte voornamelijk voor de afschaffing van ongezonde kleding zoals te strakke japonnen en korsetten, die het gevolg waren van de mode-industrie.³⁵ Het kleine succes dat uit de tentoonstelling bleek, zou ook de Nederlandse vrouwen inspireren om zich te verzetten tegen de toen heersende kledingnormen.

³¹ Delhay, *Door consumptie tot individu, 1880-1914*, 49.

³² *Ibidem*, 58-59.

³³ Mike Featherstone, *The Body: Social Process and Cultural Theory* (Londen, 1991), 170-196.

³⁴ De Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kleedgedrag*, 344.

³⁵ Suze Groshans, 'Iets over vrouwenkleding en Gezondheid', 1899.

Een gevolg daarvan was bijvoorbeeld de oprichting van de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding (V.v.V.v.V) in 1899.³⁶ Deze vereniging stelde op de succesvolle reformbewegingen uit het buitenland: het voorbeeld van Bloomer werd in Europa gevolgd in Engeland en Duitsland, maar ook op kleinere schaal door Oostenrijk en Noorwegen.³⁷ De V.v.V.v.V. stelde zich ten doel voor vrouwen uit alle klassen een gezonde, praktische en mooie kleding te verwezenlijken.³⁸ Hoewel deze zich niet specifiek inzette voor de intrede van de broek voor vrouwen, sinds de late middeleeuwen het symbool van mannelijk gezag, was het een voorbode voor opschudding van het mode-ideaal.³⁹ De V.v.V.v.V. verzette zich hiertegen en pleitte voor een vrije keuze van kleding, die zowel praktisch als gezond zou zijn.⁴⁰ Ook zouden de opkomst van confectiekleding en de daarbij rap wisselende modebeelden leiden tot overdreven consumptie.⁴¹

De idealen van de V.v.V.v.V. kwamen niet altijd overeen met de praktijk. De Vereeniging wilden met hun hervormingen op kledinggebied een 'zekere masculinisering' teweeg brengen en het dragen van broeken werd dan ook zeker aangemoedigd door de V.v.V.v.V. Een van de leden die zich inzette voor de broek voor vrouwen was de tandarts Henriette van Loenen-de Bordes. Naast het feit dat zij een groot voorvechtster was van vrouwenrechten, vond zij de rok ronduit hinderlijk en stelde ze dat de armen ook niet in één mouw gestoken werden. Van Loenen-de Bordes zou zelfs een wijde broek gedragen hebben om haar werkzaamheden te vergemakkelijken.⁴² In *Schoonheid door Gezondheid* betoogde een anonieme jongeman "dat de vrouwenbroek in de toekomst de norm zou worden en dat

³⁶ Carin Schnitger, *Reformkleding in Nederland* (Utrecht, 1984), 1.

³⁷ S.M. Newton, *Health, Art and Reason: Dress Reformers of the Nineteenth Century* (Bloomington, 1971), 64.

³⁸ Schnitger, *Reformkleding in Nederland*, 3.

³⁹ Sturkenboom, 'De Broek, de Rok en de Bijenkorf', 168.

⁴⁰ Carin Schnitger, 'Ijdelheid hoeft geen ondeugd te zijn', in: *Zesde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1985), 162-185, alhier 185.

⁴¹ Delhay, *Door consumptie tot individu, 1880-1914*, 103.

⁴² Myriam Everard, 'Henriette van Loenen-de Bordes (1853-1934): Tandarts met de Broek', *Historica* 31:2 (2008), 12-14.

het niet af zou doen aan hun aantrekkelijkheid".⁴³ Zelfs onder mannen ontstond er dus enig begrip voor vrouwen die broeken droegen uit verschillende overwegingen.

Aan de andere kant was er sprake van een praktijk waarin vrouwen binnen de vereniging, ondanks hun standpunten, gematigd waren in het dragen van broeken.⁴⁴ Notabele feministen die betrokken waren bij de V.v.V.v.V. pleitten weliswaar voor verbeterde kleding, maar deden hier zelf nauwelijks aan mee.⁴⁵ Dit gebrek aan radicaliteit in kledingkeuze had als reden dat ze niet als mannenhaters gezien wilden worden.⁴⁶ Mede doordat de vrouwen die opteerden voor reformkleding de broek zelf te radicaal vonden en het kledingstuk te veel zou afwijken van de heersende normen in de mode, werd het in alledaagse context pas vanaf de Eerste Wereldoorlog geaccepteerd dat vrouwen broeken gingen dragen.⁴⁷

1.4. Vrouwelijke mannelijkheid in verschillende contexten

In de eerste decennia van de twintigste eeuw werd de broek voor vrouwen ook buiten het fietsen meer geaccepteerd, dit terwijl hij langzaam maar zeker uit de openbare ruimte verdween. De Leeuw betoogt dat deze pofbroek, die zij broekrok noemt, in 1911 uit de mode raakte, waarna de broek terugkwam in de nachtkleding.⁴⁸ De pyjama, bestaande uit een pantalon en jasje dat veel weg had van een smokingjasje, was ontworpen naar mannelijk model. Voor De Leeuw is dat een bewijs dat na het mislukken van de pofbroek, er toch nog ruimte was voor een broek voor vrouwen waaronder in de nachtmode, maar ook als shorts.⁴⁹ Gedurende de Eerste Wereldoorlog, werd het steeds meer geaccepteerd dat vrouwen broeken droegen.

⁴³ Christianne Smit, *De Volksverheffers: sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum, 2015), 263.

⁴⁴ Schnitger, 'Ijdelheid hoeft geen ondeugd te zijn', 167.

⁴⁵ Delhay, *Door consumptie tot individu: modebladen in Nederland 1880-1914*, 102-104.

⁴⁶ Schnitger, *Reformkleding in Nederland*, 16.

⁴⁷ Schnitger, 'Ijdelheid hoeft geen ondeugd te zijn', 167.

⁴⁸ De Leeuw, 'Rumoer rond de Broekrok', 186.

⁴⁹ *Ibidem*.

In deze periode kwamen mannelijkheid en vrouwelijkheid dichter bij elkaar te staan. Een kledingstukken zoals de broek kon vaker in verschillende contexten door vrouwen gedragen worden, terwijl deze voorheen tot het domein van de man of de mannelijkheid behoorde.⁵⁰ Ook in de haarmode vond een masculinisering plaats en kwamen korte kapsels vaker voor bij vrouwen, hoewel ook dit nog een mikpunt van spot was. Deze verschuiving van de vrouwelijkheid werkte echter niet andersom. Mannen namen geen vrouwelijke elementen over in hun garderobe.⁵¹

Niet in alle kringen werd de mate van acceptatie omtrent de vrouwenbroek groter. De Katholieke Kerk zou nog lang weerstand hiertegen bieden. Zij lanceerde in 1914 een zedelijkheidsoffensief dat vrouwen verbood moderne kleding te dragen.⁵² Deze 'onzedelijke' kleding zou leiden tot een onbehoorlijke seksuele moraal en betekende een aantasting van geloof en kerk. Paus Pius X was bang voor een aantasting van de rol van vrouwelijkheid die gestimuleerd zou worden door de modernisering binnen de vrouwenkleding.⁵³ Vandaar dat hij in zijn nieuwjaarstoespraak de katholieke geestelijkheid opriep het dragen van modekleding, met name door vrouwen, te stoppen.⁵⁴ Dit gebeurde door middel van kledingvoorschriften, waarvan de naleving streng gecontroleerd werd door de lokale parochie.⁵⁵ Zo oefende de Kerk haar invloed uit om het kledingvraagstuk naar haar hand te zetten. Deze controle was slechts regionaal effectief.⁵⁶

⁵⁰ De Leeuw, 'Macho's, Mietjes en Meneren', 259.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Kitty De Leeuw, 'Hoe bloot (niet) bedekt werd : Het zedelijkheidsoffensief van de rooms-katholieke Kerk op kledinggebied en de reacties van de Tilburgse gelovigen daarop, 1914-1970', *Volkskunde* 116:1 (2015), 1-28.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, 1-28, alhier 3.

⁵⁶ *Ibidem*, 1-28, alhier 6-14.

1.5 Conclusie

In de periode tussen 1880 en 1920 had de broek voor vrouwen dus een lange aanloop nodig. De heersende normen voor vrouwelijkheid en mannelijkheid in de mode zorgde ervoor dat zowel vrouwen als mannen niet van het mode-ideaal af durfden te wijken. Deze normen hadden voornamelijk betrekking op machtsstructuren en zedelijkheid. Afwijking van de norm, wat voor het eerst zichtbaar werd bij vrijetijdsbesteding, zou zorgen voor verguizing van zedelijkheid en leiden tot verlies van de vrouwelijkheid of mannelijkheid. Door het conflict om de vrouwenbroek voor het fietsen brak een periode aan waarbij de mannelijkheid in het geding kwam. Reacties die we uit mannelijke hoek zagen, kwamen voort uit de onzekerheid wat betreft hun mannelijkheid. Een grote stap in de acceptatie van een verschuiving van de kledingnormen werd gezet met de opkomst van het feminisme en de oprichting van de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding. De debatten binnen het feminisme en de angst om niet serieus genomen te worden in mannenkleding vanuit de feministen, lieten zien dat het modediscours moeilijk aan te tasten was. Toch zouden mannelijkheid en vrouwelijkheid in de mode nader tot elkaar komen. Dit bleek des te minder binnen religieuze kringen, waar in ieder geval door de Katholieke Kerk, actief werd gepoogd de modernisering van kleding te beperken vanuit zedelijkheidsidealen.

2. 1920-1960

Met de toenadering tussen mannelijke en vrouwelijke kledingidealen in de eerste decennia van de twintigste eeuw, leek de vrouwenbroek een acceptabel kledingstuk te worden. Ook het feminisme vierde na de Eerste Wereldoorlog ogenschijnlijk haar hoogtijdagen, toen zowel het actief- als het passief kiesrecht voor vrouwen werd ingevoerd. Na het bereiken van deze mijlpalen ging de roep om vrouwenrechten liggen. Daarnaast zou de kerk haar zedelijkheidsoffensief jegens vrouwenkleding continueren. Hoe verging het de vrouwenbroek in deze periode? Werd het dragen ervan stilzwijgend geaccepteerd, riep dit protest op of werd de broek helemaal niet meer gedragen door vrouwen? Is de broek een tijdelijke modegril geweest die kwam en verdween? En wat is de invloed van de kerk hierin geweest?

Dit hoofdstuk brengt de verschijning van de vrouwenbroek in kaart aan de hand van verschillende tijdschriften, zowel aan vrouwen als een breder publiek gericht. Daarnaast analyseert het de uitingen over het al dan niet dragen van de vrouwenbroek aan de hand van krantenberichten en tijdschriften. Hierbij wordt de kanttekening geplaatst dat mode, daadwerkelijk gedragen kleding en de mate van acceptatie hiervan nooit volledig met elkaar overeen zullen stemmen. Verschillende kledingstukken zullen altijd in en uit de mode raken. Daarnaast conformeert niet iedereen zich altijd aan de mode, maar gaan sommigen er juist tegenin. De bronnen die hierop wijzen zullen uitvoeriger behandeld worden dan de bronnen die de status quo bevestigen vanwege het feit dat deze veel significanter zijn.

2.1. Een ambigue beeld van de moderne vrouw

In de openbaarheid keerden de jurk en de rok terug in de mode in de jaren twintig.⁵⁷ Er was geen expliciete roep om de broek meer: in de nacht- en badmode werd de broek, ondanks enkele bespottingen, geduld. Daarnaast raakten de doelen van het feminisme uit het zicht. Door het bereiken van het kiesrecht voor vrouwen heerste de gedachte dat gelijkheid tussen de seksen een kwestie van tijd zou zijn.⁵⁸ Naast deze ontwikkeling was er sprake van een wisseling in de mode, waarbij kortere jurken in het openbaar verschenen die ook een ontblote hals, schouders en armen toonden. Hoewel de broek enigszins aan populariteit inboette, zette de trend van modernisering in de mode door.

Binnen deze modernisering heerste een ambigu beeld van de sekse-identiteit: Aan de ene kant werd de 'moderne vrouw' als mannelijk gezien. Haar korte haar oogde enigszins jongensachtig en sportief. Daarnaast wezen de jurken die werden gedragen tot op de knieën op seksuele vrijheid.⁵⁹ Tevens werd de vrouw in deze periode afgebeeld als zelfstandig. Een sigaret rokend en zich begevend in een moderne maatschappij, in de auto en op dansgelegenheden. Ook werden de borsten ingebonden om een mannelijker, dan wel openbaar acceptabeler imago te doen voorkomen.⁶⁰ Dit beeld was geen accurate afspiegeling van het leven van de gewone vrouw, maar had wel tot gevolg dat het kleedgedrag werd overgenomen door een groot deel van de vrouwelijke bevolking. Dit tot afgrijzen van veel mannen: dit afgrijzen werd geuit in onder andere spotprenten en nieuwsberichten.⁶¹ De te 'mannelijke' en te 'onzedelijke' kleding stond nog steeds ter discussie.

Aan de andere kant was deze moderne kleding totaal niet mannelijk. De ontblote armen, hals, schouders en onderbenen benadrukte juist de

⁵⁷ De Leeuw, 'Rumoer rond de Broekrok', 186.

⁵⁸ De Leeuw, 'Macho's, Mietjes en Meneren', 259.

⁵⁹ Marjan Schwegman, 'Hysterische mannen en koele vrouwen. Politiek, sekse en emoties in de lange negentiende eeuw', *Low Countries Historical Review* 121:2 (2005), 278–284, alhier 280.

⁶⁰ Jackie Hatton, *FlappersSt. James Encyclopedia of Popular Culture* (Detroit, 2000).

⁶¹ De Leeuw, 'Rumoer rond de Broekrok', 184.

vrouwelijkheid. Hoewel de uitdagende en brutale manier van kleden dus aan mannelijkheid werd gekoppeld, nam het uiterlijk van de vrouw een meer feminiene vertoning aan. De broek werd dan ook nauwelijks door vrouwen gedragen in deze de jaren twintig.⁶²

Ook tegen deze moderne kleding ontstond verzet. De vertoning van vrouwelijke kenmerken werd als onzedelijk beschouwd, omdat het mannen zou transformeren in pubers.⁶³ Dit zou niet alleen komen door de manier van kleden, maar ook door het gedrag van deze vrouwen, zoals het deelnemen aan vrijetijdsbestedingen als dansen en sporten. Met de economische crisis, het gevolg van de instorting van de beurzen in 1929, verdween de frivoliteit uit de maatschappij en daarmee ook de mode.⁶⁴

In de jaren 20 was er nog wel plaats voor de vrouwenbroek in het openbaar. Als strand- en nachtkleding werd de pyjama, inclusief pyjamabroek, veel gedragen door vrouwen.⁶⁵ Zo bestonden er meerdere modetrends naast elkaar: de vrouwelijke uitgaanskledij, de broek als pyjama en strandkleding en het compleet ontbreken van de broek in religieuze kringen, met name door het katholieke zedelijkheidsoffensief.⁶⁶

2.2. De vrouwenbroek als symbool?

Gedurende de eerste helft van de jaren dertig werd de vrouwenmode als minder omstreden beschouwd. In *Macho's, Mietjes en Meneren* toont De Leeuw aan dat het verlangen van vrouwen om zich mannelijk of uitdagend te kleden verdween.⁶⁷ De rokken en japonnen werden wijder en langer, hierdoor werd de vrouwelijke vorm geaccentueerd. De roep om de vrouwenbroek klonk met het vervagen van de

⁶² Hatton, *Flappers*, 112.

⁶³ Smit, *De Volksverheffers: sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914*, 311.

⁶⁴ Ellen Welles Page, 'A Flapper's Appeal to Parents', *Outlook* 132:6 (1922), 606-612, alhier 607.

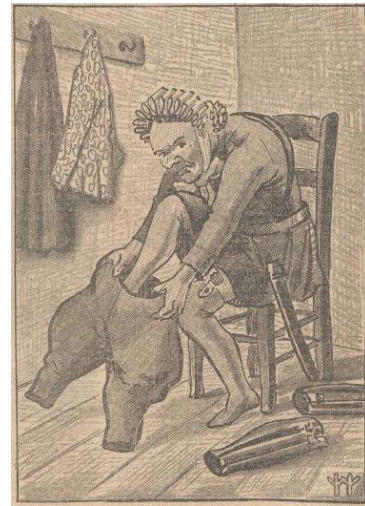
⁶⁵ De Leeuw, 'Rumoer rond de Broekrok', 186.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ De Leeuw, 'Macho's, Mietjes en Meneren', 259.

Feministische Golf minder luid. Het adopteren van mannelijke kledingstukken leek niet meer nodig en de crisis zorgde voor een wat soberder modebeeld.

De vrouwenbroek werd in deze tijd gezien als een symbool van opstandigheid en dominantie. Volgens het gezegde is een vrouw die 'de broek aan heeft' een vrouw die de baas is in huis. In 1935 plaatste *Het Leeuwarder Nieuwsblad* een spotprent waarin vrouwen worden aangemoedigd tegen de criminaliteit in opstand te komen door de

broek aan te trekken.⁶⁸ Een sprekend voorbeeld van de symboliek van opstandigheid is dat van Violette Morris, een Parijse die in 1930 terecht stond voor het dragen van een broek. Hoewel dit geval zich in Frankrijk afspeelde, uitten verschillende Nederlandse media hun ongenoegen over de daad van Morris. Zo ook de *Telegraaf*, waarin openlijk de vraag werd gesteld of Morris een broek aantrok om te treiteren of te choqueren.⁶⁹ Ondanks de opleving van de vrouwenbroek aan het begin van de twintigste eeuw, kwam er in deze periode nog behoorlijk wat kritiek op vrouwen die broek droegen.

De vrouw moet de broek aantrekken. (Leeuwarder nieuwsblad : goedkoop advertentieblad, 20-07-1935)

Toch vond er aan de gedurende de jaren dertig een bepaalde mate van acceptatie van de vrouwenbroek plaats. De *Sumatra Post* publiceerde in 1939 een anekdote over een Parijse studente die de toegang tot de Nationale Bibliotheek werd ontzegd vanwege het dragen van een broek. Om de ophef te verklaren werd dr. Willett Cunnington, expert op het gebied van vrouwenmode, geciteerd: "*De tijd is niet ver verwijderd meer dat alle vrouwen broeken zullen dragen, misschien zal dat over een jaar of vijftien al het geval zijn, maar het zullen echte vrouwen-broeken zijn, die in niets zullen lijken op onze pofbroeken, shorts, plus fours, lange broeken en hoe ze verder mogen heten!*"⁷⁰ De uitspraak van Cunnington is multi-interpretabel en toont zowel acceptatie als verwerping van de broek gedragen door vrouwen. Enerzijds

⁶⁸ 'Leeuwarder Prentenboek', *Leeuwarder Nieuwsblad* (20-07-1935), 7.

⁶⁹ 'Vrouwen in mannenkleden, 't mag niet', *Algemeen Handelsblad* (27 maart 1930), 6.

⁷⁰ 'Inbreuk op het decorum', *De Sumatra Post* (18 april 1939), 10.

werd geaccepteerd dat mode veranderde en dat vrouwen in de toekomst broeken zouden gaan dragen. Anderzijds laat deze uitspraak ook de angst zien dat vrouwen zich in het domein van de man gingen begeven: de broek zou in zijn vrouwelijke vorm niet op de broek van de man mogen lijken. De strikte ordening van mannelijkheid en vrouwelijkheid zou gecontinueerd moeten worden.

Met deze voorzichtige vorm van acceptatie werd de vrouwenbroek impliciet ook symbool voor moderniteit en zelfstandigheid. Deze symboliek kwam sterk naar voren in een advertentie van Camelia-Hygiëne uit 1941. De advertentie toonde een vrouw in een broek en een lange overjas met het volgende onderschrift:

“De vrouw van onzen tijd

doet niet alleen dingen, die men in vroeger jaren als ongeoorloofd zou hebben beschouwd, zij is de dames der oudere generatie inderdaad vooruit. Zij verzorgt haar lichaam doelmatig en behoedt haar gezondheid. Zij waardeert de moderne Camelia-Hygiëne, die haar zekerheid, onvermoeidheid en absolute bescherming geeft.”⁷¹

Zoals gesteld vermeldde de advertentie het dragen van een broek niet expliciet als een doel voor moderne vrouwen, maar impliciet werd het gebruikt om de moderne vrouw af te beelden. In een relatief korte periode leek er dus ruimte, buiten de al ingeburgerde contexten als sport-, bad- en nachtmode, te zijn gekomen waarin de broek geaccepteerd werd als kledingstuk voor vrouwen.

Een merkwaardig aspect aan de advertentie is dat hij geplaatst is in het katholieke vrouwenweekblad *Beatrijs*. De katholieke kerk continueerde in principe

De vrouw van onzen tijd

doet niet alleen dingen, die men in vroeger jaren als ongeoorloofd zou hebben beschouwd; zij is de dames der oudere generatie inderdaad vooruit. Zij verzorgt haar lichaam doelmatig en behoedt haar gezondheid. Zij waardeert de moderne Camelia-Hygiëne, die haar zekerheid, onvermoeidheid en absolute bescherming geeft.

het betrouwbare verband
Nederlandsche Camelia Maatschappij N.V.
Amsterdam-C, Keizersgracht 453

De betreffende advertentie
(*Beatrijs*, 10 juli 1941, p. 34)

⁷¹ 'De vrouw van onze tijd', *Beatrijs* (10 juli 1941), 34.

nog steeds haar in het vorige hoofdstuk geschetste zedelijkheidsoffensief, dat in 1930 kracht werd bijgezet door een instructie afkomstig van paus Pius XI. Hierin werden twaalf onzedelijkheden met betrekking tot vrouwenkleding benoemd, waar broeken ook onder vielen.⁷² Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de advertenties niet gecontroleerd werden door de redactie, maar het blijft hoe dan ook een aanwijzing voor groeiende acceptatie omtrent de vrouwenbroek.

2.3. Een sober modebeeld tijdens de oorlogsjaren

Gedurende de Tweede Wereldoorlog raakte de mode en daarmee de discussie omtrent kleding logischerwijs op de achtergrond. In de periode tussen 1941 en 1945 stopten veel modebladen met publiceren en werd weinig nieuwe kleding geproduceerd.⁷³ Katoen en leer werden veelal gebruikt voor de oorlogsindustrie en dat ging ten kosten van de alledaagse kleding. Omdat het belang van kleding een marginale rol speelde gedurende de oorlogsjaren, wordt deze periode in de kledinggeschiedenis vaak buiten beschouwing gelaten.⁷⁴

Toch brengt de Tweede Wereldoorlog enkele belangrijke observaties met zich mee. Er was tijdens deze periode namelijk sprake van een enorme schaarste binnen veel sectoren van de Nederlandse economie, waaronder ook de mode-industrie.⁷⁵ Vrouwen gingen, vanwege dit tekort aan consumptiemogelijkheden kleding van mannen hergebruiken. Zo kwamen het mantelpakje, een gerecycled herenkostuum, en de broek voor vrouwen in het dagelijks modebeeld. Het mantelpakje voldeed aan de traditionele vrouwelijke normen, die op dat moment al behoorlijk vervaagd waren.⁷⁶ Vrouwen werden in kranten en tijdschriften

⁷² De Leeuw, 'Hoe bloot (niet) bedekt werd', 1914-1970', 16.

⁷³ Delhay, *Door consumptie tot individu*, 48.

⁷⁴ De Leeuw, 'Hoe bloot (niet) bedekt werd', 1914-1970', 21.

⁷⁵ Hein Klemann, 'De Nederlandse Economie en de Tweede Wereldoorlog', *Historisch Nieuwblad* 86:5 (2016), 1-5, alhier 3.

⁷⁶ De Leeuw, 'Hoe bloot (niet) bedekt werd', 1914-1970', 8.

geïnstrueerd hoe ze van oude mannenkleding zoals broeken hun garderobe konden uitbreiden.⁷⁷ Dit betrof eerst nog alleen mantelpakjes en japonnen.

Desondanks werd de broek een acceptabeler onderdeel van de vrouwengarderobe. Dit kwam door de schaarste in kousen waardoor het te koud was om met onbedekte benen de deur uit te gaan. Het gebrek aan kleding zorgde er ook voor dat een spaarsysteem tot stand kwam: men kon textielpunten sparen om kleding aan te schaffen.⁷⁸ In dit spaarstelsel was het voor vrouwen voordeliger om een broek aan te schaffen dan een jurk, een rok of een mantelpakje.⁷⁹

Er ontstond voor het eerst geen tot nauwelijks protest tegen vrouwen die broeken droegen. Zoals gesteld hield men zich over het algemeen minder bezig met mode. Daarnaast was er dus de praktische noodzaak voor vrouwen om broeken te dragen om zich te weren tegen de kou. Tot slot veranderden de normen voor mannelijkheid en vrouwelijkheid in het algemeen: het debat rondom gender was in de oorlogstijd van andere aard dan in de periode daarvoor. De uiterlijke verschijning van vrouwen stond minder in de belangstelling en daar tegenover stond het feit dat vrouwen hun rol als moeder moesten vervullen.⁸⁰ Het kon men simpelweg dus minder schelen of vrouwen broeken aantrokken of niet.

De Nederlandse vrouwen droegen hun broeken met minder trots dan in het buitenland en na de oorlog nam het aantal broekendraagsters dan ook af. In 1948 schreef Henri Sandberg, correspondent in Frankrijk voor *Het Vrije Volk*, vol verwondering over de Pariisennes die in de Franse hoofdstad in broeken en hoge hakken paradeerden. Hierbij noemde hij expliciet het ontbreken van de symbolische waarde, gezien de Franse vrouw altijd al de baas over haar man was. Dit in tegenstelling tot de Engelse vrouwen, die zich volgens Sandberg als suffragettes een broek hadden aangemeten.⁸¹ De Nederlandse vrouw werd door Sandberg niet benoemd, hoewel hier de broek ook zeker gedragen werd. Het

⁷⁷ 'Een nieuwe japon uit een oude heerenpantalon', *Het Nieuws van de Dag* (6 februari 1941), 4.

⁷⁸ Dolf Verroen, *Als oorlog echt is* (Den Haag, 1991), 34.

⁷⁹ 'Wat men met de 100 beschikbare textielpunten kan doen', *De Tijd* (02-01-1941), 3.

⁸⁰ *Ibid.*, 61. Verroen, *Als oorlog echt is*, 61.

⁸¹ Sandberg, Henri, 'De Pariisennes hebben de broek aan', *Het Vrije Volk* (10-01-1948), 3.

dragen van een broek had in Nederland echter een praktische en geen idealistische of modieuze grondslag.⁸²

2.4. Ambivalentie om de vrouwenbroek

In de jaren vijftig zette de opmars van de broek voor vrouwen door. De Telegraaf schreef in 1951 over een ontketende revolutie van de lange broek voor vrouwen.⁸³ Daarnaast publiceerde de Leeuwarder Courant in 1953 een artikel over het feit dat er wereldwijd miljoenen vrouwen in broeken rondliepen, ongeacht of dit als mooi dan wel vrouwelijk werd beschouwd. De berichtgeving plaatst voornamelijk ook de noot dat het dragen van broeken door vrouwen in verschillende contexten plaatsvond. Zo droegen Canadese en Amerikaanse emigrantenvrouwen vaker broeken dan men voorheen in Nederland gewend was.⁸⁴ Veel vrouwen droegen dus broeken, ongeacht het modebeeld.

Aan de andere kant was er nog veel restrictie op het dragen van vrouwenbroeken. Tijdens de Nijmeegse Vierdaagse van 1953 was het bijvoorbeeld verboden voor vrouwen om deel te nemen in een korte of lange broek.⁸⁵ Daarnaast was heel West-Europa, dus ook Nederland, in de ban van de *New Look* geïntroduceerd door de Fransman Christian Dior. Het uitgangspunt van deze modegril was de smalle taille gevormd door rokken die strak om het lichaam sloten.⁸⁶ Als gevolg daarvan werd de broek dan ook impliciet afgeraden voor zij die modieus wilde zijn.

De vrouwenbroek kreeg in 1954 steun uit onverwachte hoek. Het weekblad van het Vaticaan, de *Osservatore della Domenica* kwam met de mededeling dat het acceptabel was voor vrouwen om een lange broek aan te trekken:

⁸² Verroen, *Als oorlog echt is*, 42.

⁸³ 'Echt niet echt', *De Telegraaf* (4 april 1951), 2.

⁸⁴ 'Waarom niet?' *Leeuwarder Courant* (22 oktober 1953), 1.

⁸⁵ 'Vierdaagse wandelmars grijpt Nijmegen', *De locomotief* (23 juli 1953), 3.

⁸⁶ Gertrud Lehnert, *Geschiedenis van mode in de 20e eeuw* (Ann Arbor, 2000), 42-47.

“Er is niets op tegen, dat vrouwen en meisjes dit doen, zo zegt het artikel, mits het is „om eerlijke redenen.” Bijv. als meisjes aan sport doen, aan gymnastiek of wat ook, schuilt er geen kwaad in. Het is natuurlijk geheel anders, als vrouwen een lange broek dragen om andere redenen, bijv. uit coquetterie, uit zucht naar een nieuwtje, om er vreemd uit te zien, enz.”⁸⁷

Deze mededeling die een grote stap is naar de vrouwenbroek als norm, is verrassend vanwege het nog altijd voortdurende zedelijkheidsoffensief, dat in 1914 gestart was.⁸⁸ Het lijkt aannemelijk dat de onstuitbare opmars van de broek voor vrouwen ten grondslag lag aan de schijnbaar plotselinge ommekeer in de berichtgeving. Desondanks hield de kerk een slag om de arm, wanneer er geen goede reden was voor het dragen van een broek, werd dit als uitdagend gezien. Er werden dus wel voorwaarden gesteld aan de christelijke goedkeuring van de vrouwenbroek.

Het dragen van een broek paste niet in het beeld van vrouwelijkheid van de jaren vijftig. Klaagzangen klonken over het feit dat vrouwen met broeken aan niet van mannen te onderscheiden waren. Het Vrije Volk publiceerde een artikel waarin werd uitgelegd, indien niet aan de kleding te zien was of een persoon mannelijk of vrouwelijk was, hoe deze verschillen tussen man en vrouw toch te herkennen waren. Er vond dus een polarisatie tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid plaats ten opzichte van de oorlogsjaren.

In de jaren vijftig was er dus een groei in het aantal vrouwelijke broekendragers, wat niet bij iedereen in goede aarde viel. De praktische motieven stonden lijnrecht tegenover modieuze overwegingen. Daarbij kwam kijken dat men zich meer zorgen ging maken over de kleding van vrouwen.

2.5. Conclusie

⁸⁷ ‘Vaticaan zegt: “Geen kwaad in lange broek voor vrouwen”’, *Het Vrije Volk* (11 juni 1954), 1.

⁸⁸ De Leeuw, ‘Hoe bloot (niet) bedekt werd : Het zedelijkheidsoffensief van de rooms-katholieke Kerk op kledingebied en de reacties van de Tilburgse gelovigen daarop, 1914-1970’, 1-28.

Vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw tot aan het einde van de jaren vijftig droegen vrouwen afwisselend broeken afhankelijk van de periode, de sociale mate van acceptatie, praktische noodzaak en de context. De vrouwenbroek was in deze periode wel volledig ingeburgerd als nacht- strand- en vrijetijdskleding in de vorm van de pyjama. Hoewel hier ook nog kritiek op werd geuit, kan worden gesteld dat het dragen van een pyjamabroek buitenshuis als geaccepteerd werd beschouwd.

Het adopteren van de mannenbroek in het streven naar gelijkheid voor vrouwen kende in deze periode zijn einde. Doordat veel doelen van de Eerste Feministische Golf waren bereikt, zoals het kiesrecht voor vrouwen, ging men er van uit dat gelijkheid slechts een kwestie van tijd zou zijn. In tegenstelling tot de conclusies uit Hoofdstuk 1 gingen vrouwen eerder broeken dragen uit individuele of praktische overwegingen.

De acceptatie van de vrouwenbroek werd ook beïnvloed door wat in de mode was. In de jaren twintig was er sprake van een mannelijk modebeeld voor vrouwen, dat zich echter uitte in brutaliteit en niet in het dragen van een broek. Hoewel dit niet alom op goedkeuring kon rekenen, stond er een generatie van jonge vrouwen op die symbool stonden voor een periode waarin vrouwen van verschillende klassen van vrije tijd konden genieten.

Wanneer we zagen dat wanneer de praktische mogelijkheid om aan het modebeeld te voldoen versoberde, steeds meer vrouwen een broek aantrokken. In de jaren 30 kwam dit door de economische crisis, in de jaren 40 lag de oorlog hieraan ten grondslag. Het grote verschil in deze twee decennia bleek de mate van acceptatie omtrent het dragen van een broek. In de jaren 30 werd er nog behoorlijk wat kritiek geuit op deze vrouwen, die als kenauw of opstandelingen werden beschouwd. De jaren 40 kende een afname van polarisatie tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid op het gebied van kleding, waardoor men nauwelijks iets aan te merken had op noodzaak om een vrouwenbroek te dragen.

In de jaren 50 legde men nog restricties op aan vrouwen die zich wilden kleden in een broek. Dit kwam mogelijk omdat steeds meer vrouwen met een broek het straatbeeld vulden. Dit ging tegen het heersende modebeeld in en we zagen de kritiek dan ook toenemen. Binnen het christendom werd voor het eerst sinds de ingang van het zedelijkheidsoffensief een concessie gedaan: Vrouwen mochten broeken dragen van het Vaticaan, zolang dit maar binnen de zogenaamde zedelijke norm bleef.

De besproken periode is niet als een lineair geheel te zien als het gaat om de vrouwenbroek, zoals de periode tot de jaren 20. Hiervoor was er namelijk sprake van een ontwikkeling waarbij zowel het dragen van de vrouwenbroek, als de acceptatie ervan toenam. Vanaf de jaren 20 volgden korte periodes elkaar op waarin de bovengenoemde zaken wisselend optraden en beïnvloed werden door bijvoorbeeld modebeelden en schaarste.

3. 1960-1980

Het is gebleken dat de vrouwenbroek in de ene periode vaker opdook dan in de andere periode. Ook de reacties op de vrouwenbroek waren gedurende de hoogtijdagen van de vrouwenbroek wisselend. Normen met betrekking tot gender veranderden mee met zowel modebeelden als bijvoorbeeld de politieke of economische situatie. Toch is er tegenwoordig sprake van een situatie waar men de vrouwenbroek over het algemeen accepteert en normaal vindt. Dat dit aan het einde van de jaren vijftig nog niet het geval was, is uit het vorige hoofdstuk gebleken. In de periode die in dit laatste hoofdstuk behandeld wordt (1960-1980), is dus een toename in vrouwelijke broekdragers te verwachten. Hoe deze ontwikkeling zich voltrokken heeft, gestaag of plotseling, in welke contexten en met welke grondslagen en welke reacties dit opriep, wordt in dit hoofdstuk onderzocht. Door een analyse van krantenberichten en vrouwentijdschriften wordt het onderzoek naar deze aspecten omtrent de vrouwenbroek onderbouwd.

3.1. Aanloop naar acceptatie

De Leeuw stelt in *Rumoer rond de Broekrok* dat de vrouwenbroek algemeen geaccepteerd werd. Dat gold voor zowel als dagelijkse en als representatieve kleding.⁸⁹ Afgaande op de situatie in de jaren vijftig is het echter moeilijk voor te stellen dat dit van de een op de andere dag gebeurde. In de eerdere publicatie *Macho's, mietjes en meneren* is De Leeuw wat genuanceerder. Hier koppelt ze de vrouwenbroek aan de Tweede Feministische Golf die eind jaren zestig zijn intrede deed. Wederom werden in deze periode elementen uit de herengarderobe door vrouwen overgenomen, evenals tijdens de Eerste Feministisch Golf.⁹⁰

In de vroege jaren zestig was er echter nog wel ophef over de vrouwelijkheid van de vrouwenbroek. Een ingezonden brief in *Het Vrije Volk* riep discussie op, die

⁸⁹ De Leeuw, 'Rumoer rond de Broekrok', 186.

⁹⁰ De Leeuw, 'Macho's, Mietjes en Meneren', 260.

lezers via de krant voerden. Paula Smoor, een lezeres, schreef in een ingezonden brief het volgende:

“Als ik een man was zou ik het volgende stukje naar uw redactie opsturen: ‘Zijn er tegenwoordig nog vrouwelijke vrouwen? Vrouwen met jongenskoppen en lange broeken zijn aan de orde van de dag. Vrouwen die op vrachtauto’s kruipen, politieagente worden en meisjes die jongens aan de haak proberen te slaan. Emancipatie van dé vrouw is een goed ding, maar dat-moet toch niet al te ver doorgevoerd worden.’”⁹¹

Uit dit betoog blijkt dat vrouwen met een broek aan nog steeds als onvrouwelijk werden beschouwd. Hoewel de lezeres aangaf achter emancipatie van de vrouw te staan, maakte ze wel duidelijk wat in haar ogen onvrouwelijk was. Dit heersende beeld werd bevestigd door model Lesley Hornby, beter bekend als Twiggy, toen ze in 1967 een interview gaf in *Beatrijs*: *“Ik kleed me niet om er sexy uit te zien. Ik draag de dingen die me het best staan. Een lange broek staat me, ik voel me er prettig in. Wie zegt dat meisjes alleen rokken mogen dragen?”*⁹² Er was klaarblijkelijk nog geen unanimitéit over het dragen van broeken door vrouwen.

De vrouwenbroek werd wel steeds meer op grotere schaal gedragen. *Het Nieuwsblad van het Noorden* schreef in 1962 dat *“de broek al lang niet meer dé kleding is voor de geëmancipeerde vrouw. Het is een gemakkelijke en charmante dracht.”*⁹³ Of men zich nou positief, zoals hierboven, of negatief zoals in *Het Vrije Volk*, uitliet over de vrouwenbroek. Het was duidelijk dat er steeds meer vrouwen een broek gingen dragen.

Men maakte zich in deze periode duidelijk zorgen over de masculinisering van vrouwen en de feminisering van mannen. In bovengenoemd krantenbericht stond de vraag centraal hoe mannelijk mannen en hoe vrouwelijk vrouwen zich kleedden.⁹⁴ Ook de *Telegraaf* haalde deze kwestie aan: *“Vrouwen die*

⁹¹ ‘Echte mannen, echte vrouwen, *Het Vrije Volk* (7 september 1962), 9.

⁹² ‘Twiggy en de seks’, *Beatrijs* (4 oktober 1967), 67.

⁹³ ‘Voor de Vrouw’, *Nieuwsblad van het Noorden* (16 november 1962), 29.

⁹⁴ *Het vrije volk : democratisch-socialistisch dagblad*, 07-09-1962, *Echte Mannen, echte vrouwen*, p. 9

mannenberoepen gaan uitoefenen, jenever drinken, roken en lange broeken dragen” konden op verzuchting van een lezer rekenen. Maar ook een man die zou gaan koken hoefde niet op goedkeuring te rekenen.⁹⁵ De veranderende rolpatronen zorgde dus voor een grote bezorgdheid over het verdwijnen van de ‘traditionele’ rolpatronen.

3.2. Emancipatie van de broek?

Eind jaren zestig werd de broek meer en meer gedragen door vrouwen, al dan niet in de vorm van het broekpak. Schrijfster Ina van der Beugel deelde in 1968 in het *Algemeen Handelsblad* haar overwegingen om een broekpak aan te schaffen. Een jaar daarvoor durfde ze dit niet aan, zo stelde ze. Op het moment van schrijven was ze een stuk enthousiaster: ze pareerde de kritiek die in het recente verleden op het broekpak was geuit.⁹⁶ De primeur binnen de politiek was voor Anneke Goudsmit van D66. Op 11 november 1969 verscheen zij in de Tweede Kamer in een ‘stemmig donkerblauw broekpak’. Volgens *De Tijd* kon zij op veel bewondering rekenen van haar ‘modieuze’ pak en hoefde er niet over gestemd te worden.⁹⁷ De vrouwenbroek maakte in deze periode dus ook zijn intrede in de werkomgeving van vrouwen, bijvoorbeeld dus in de vorm van het broekpak.

Tevens nam de kritiek op de vrouwenbroek af. In 1968 hield het modeblad *Elle* een enquête over wat men vond van vrouwen die broeken droegen. 80% van de mannen die jonger dan 30 jaar waren zag hun partner graag in een broekpak. Bij mannen ouder dan 30 was dit percentage een stuk lager: 43%.⁹⁸ Dit significante verschil is te verklaren doordat het hier verschillende generaties betrof, opgegroeid met verschillende ideeën over kleding en gender. Onder de jongere generatie werden vrouwen die broeken droegen veel meer geaccepteerd.

⁹⁵ ‘Vrouwen!!!’, *De Telegraaf* (8 juni 1963), 21.

⁹⁶ ‘Broekpakoverpeinzingen’ *Algemeen Handelsblad* (21 september 1968), 9.

⁹⁷ ‘Mej. Goudsmit modebewust’, *De Tijd* (11 november 1969), 8.

⁹⁸ ‘Vrouw heeft de broek aan’, *Limburgsch dagblad* (2 november 1968).

Het dragen van een broek was in deze periode niet enkel praktijkgericht meer. De vrouwenbroek werd omarmd door de mode, waarin deze werd ontworpen om vrouwen in alle situaties van comfort te voorzien. Zo kwam er in de zomer van 1969 een broekpak op de markt met een uitgesneden rug om het lichaam toch van enige koelte te voorzien.⁹⁹ Daarnaast maakte het broekpak zijn opmars als zakelijke kleding voor vrouwen of voor de wat 'rijpere' vrouwen.¹⁰⁰ Voor elke situatie en elke vrouw kwam er dus een broek op de markt.

Het broekpak met de uitgesneden rug voor de warme zomers (Nieuwsblad van het Noorden, 24-07-1969, p. 25)

3.3. Dominantie van de broek?

De populariteit van de vrouwenbroek was inmiddels toegenomen tot

ongekende hoogte. Het verlangen van vrouwen om een broek aan te trekken zorgde voor malaise binnen concurrerende branches. Danlon, een pantyproducent, leed dusdanig onder deze mode dat de situatie binnen de ondernemingsraad werd besproken. *De Telegraaf* plaatste in 1972 een spotprent over dit thema met het onderschrift "Wij houden niet van vrouwen met de broek aan..."¹⁰¹ Deze uiting werd natuurlijk gedaan vanuit de economische toestand van het bedrijf en niet per se vanwege de normen die het bedrijf nastreefde. Een soortgelijke

ontwikkeling deed zich voor in de japonnenindustrie. Het blad *Textielvisie* kondigde in (De Telegraaf, 10-03-1972, p. 1972 een grote uitverkoop van japonnen

⁹⁹ 'Modebewuste man gaat in het zwart', *Nieuwsblad van het Noorden* (24 juli 1969), 25.

¹⁰⁰ 'Silhouet', *De Telegraaf*, (28 februari 1970), 5.

¹⁰¹ 'Pantymakers lijden onder broekenmode', *De Telegraaf* (10 maart 1972), 7.

aan, vanwege het feit dat winkeliers een te grote voorraad aan hadden geschaft. Deze aankondiging leidde een kleine opleving van de japonnenverkoop in, maar het is duidelijk dat de broek stevige concurrentie bood aan de overige vrouwenmode.¹⁰²

Wat de factoren achter de opmars van de broek zijn geweest is niet eenduidig vast te stellen. Tegenstanders van de broek uitten dat de emancipatie te ver doorsloeg op het moment dat vrouwen mannelijke kledingstukken en eigenschappen gingen accepteren.¹⁰³ Daarnaast is ook de opkomst van popcultuur niet te onderschatten. Iconen als bijvoorbeeld Twiggy en in een eerder stadium Marlene Dietrich, zorgden ervoor dat het taboe rondom de broek beetje bij beetje verdween.¹⁰⁴ Daarnaast was er sprake van een naoorlogse generatie die zich verzette tegen de oudere generaties en de burgerlijke cultuur.¹⁰⁵

Binnen het christendom kon de vrouwenbroek echter op minder waardering rekenen. Hoewel het zedelijkheidsoffensief van de Katholieke Kerk voorbij was, heerste er bij de gereformeerde christenen onvrede over de vrouwenbroek. Het *Nederlands Dagblad*, een gereformeerd gezinsblad, deed beroep op waarden als eerbaarheid, matigheid en kuisheid. Het was een pleidooi voor een striktere scheiding van mannen- en vrouwenkleding.¹⁰⁶ Tot op de dag van vandaag is er sprake van een afkeer van de vrouwenbroek binnen enkele orthodox- protestantse en joodse kringen.¹⁰⁷

3.4. Conclusie

De vrouwenbroek kende in deze periode een opleving die ervoor heeft gezorgd dat het kledingstuk niet meer is weg te denken uit de hedendaagse garderobe. In

¹⁰² 'Confectiecentrum: "Japonnenverkoop stijgt juist"', *Leeuwarder Courant* (16 december 1972), 17.

¹⁰³ 'Onze Kleding III', *Nederlands Dagblad* (4 september 1972), 5; 'Echte mannen, echte vrouwen', *Het Vrije Volk* (7 september 1962), 9.

¹⁰⁴ 'Met vakantie in 't Engadin', *Bredasche Courant* (2 september 1933), 5.

¹⁰⁵ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, 1995), 160.

¹⁰⁶ 'Onze Kleding III', *Nederlands Dagblad* (4 september 1972), 5.

¹⁰⁷ De Leeuw, 'Rumoer rond de Broekrok', 186.

het begin van de jaren 60 werden er steeds meer broeken gedragen, hoewel er nog de nodige kritiek op geuit werd. De voornaamste kritiek was erop gericht dat het de broek afbreuk zou doen aan de vrouwelijkheid van de draagster. De 'vermannelijking' van vrouwen zorgde ervoor dat ook de mannelijkheid ter discussie werd gesteld. Er heerste angst dat deze verandering binnen de vrouwenkleding een verandering van rolpatronen van mannen en vrouwen teweeg zou brengen.

Aan het einde van de jaren 60 was dit veel minder een punt van discussie. Het broekpak kwam op en werd ook gedragen in formele aangelegenheden. Als hier al kritiek op werd geuit was dit afkomstig van de oudere generaties die waren opgegroeid in een periode waarin de broek symbool stond voor mannelijkheid. De generatie die onder de dertig jaar was had er weinig tot geen problemen mee als vrouwen broeken droegen. Daarnaast raakte de broek ook in de mode. De vrouwenbroek werd alsmar hipper en werd steeds meer aangepast op elke situatie. Het was dus niet enkel praktisch, maar ook modieus voor vrouwen om in een broek rond te lopen. Vrouwen trokken dus geen mannenbroek aan, maar de eigen vrouwenbroek ontstond als kledingstuk.

In de jaren 70 was er nog nauwelijks discussie omtrent de vrouwenbroek. De populariteit ervan ging zelfs zo ver dat de bedrijven die panty's en japonnen produceerden, zich zorgen gingen maken over hun afzet. De vrouwenbroek leek volledig ingeburgerd en geaccepteerd. De bijdrage van het feminisme hiertoe is lastig te meten: de broek stond symbool voor emancipatie, maar ook voor de geest van de generatie die zich tegen de burgerlijkheid verzette. De grootste afkeer van de vrouwenbroek kwam uit religieuze hoek. Binnen orthodoxe religies werd en wordt het niet geaccepteerd als vrouwen broeken dragen.

4. Conclusie

De opkomst van de vrouwenbroek kent een lange geschiedenis die niet te zien is als een lineair proces. Er is juist sprake van een proces waarbij het kledingstuk wisselend populair was, zoals dat in de mode vaak voorkomt. Zo ging dat ook met de mate van acceptatie omtrent de vrouwenbroek. In de ene periode waren de normen verschillend aan die van een ander tijdsbestek. Hierdoor was er in sommige periodes meer acceptatie van de vrouwenbroek dan in andere. Hierbij zouden ook andere factoren in acht moeten worden genomen zoals de contexten waarin vrouwen broeken droegen. Het feminisme, gezondheid, vrijetijdsbeoefening en de politieke en economische situatie zijn van invloed geweest op het aantal vrouwelijke broekdragers en op de mate van acceptatie hiervan.

In de moderne tijd leek de vrouwenbroek zijn intrede te doen aan het eind van de 19^e eeuw, een periode waarin de samenleving vele veranderingen doormaakte. Aan de ene kant was er sprake van ruimte voor vrouwen van goeie komaf om aan vrijetijdsbesteding deel te nemen, zoals fietsen en paardrijden. Hierbij gingen vrouwen uit praktische overwegingen een broek dragen, tot dan toe een symbool voor mannelijkheid. Aan de andere kant verwierpen vrouwen de heersende kledingvoorschriften, die in hun ogen ongezond waren. Hierbij werden vrouwen uit alle klassen aangemoedigd om ditzelfde te doen en zelfs een broek aan te trekken. De Katholieke Kerk verzette zich daarentegen juist tegen moderne kleding. Dit zedelijkheidsoffensief kwam voort uit zedelijkheidsidealen en een strikte scheiding betreft mannelijkheid en vrouwelijkheid. Gedurende de Eerste Wereldoorlog komen mannelijkheid en vrouwelijkheid buiten de religieuze context dicht bij elkaar. Het was vanaf deze periode dat vrouwen broeken gingen dragen in de vorm van een pyjama. De pyjama werd aangetrokken als nacht-, strand- en vrijetijdskleding. Hier kwam weinig verzet tegen, waardoor vrouwen de broek toch enigszins kon toe-eigenen. Er lijkt dus in deze periode

enigszins sprake te zijn van een overgang van traditioneel kleedgedrag naar modern kleedgedrag, zoals Kitty de Leeuw betoogde in *Kleding in Nederland*.¹⁰⁸

Deze ontwikkeling zette echter niet meteen door. Hoewel de pyjamabroek en de broek voor het sporten wel populair bleef, volgde er vanaf de jaren twintig een periode waarin de vrouwenbroek wisselend succes beleefde. Dit kwam door wisselende modegrillen, normstellingen en de economische en politieke omstandigheden. Waar vrouwen in de jaren twintig hun vrouwelijke kant gingen benadrukken door middel van kleding, werd dit als mannelijke brutaliteit gezien. Vrouwen gingen namelijk ook deelnemen aan activiteiten die voorheen aan mannen voorbehouden waren, zoals uitgaan en autorijden. Toen de vrouwenbroek in de sobere periode die hierop volgde opkwam, werd dit ook als een aanval op mannelijkheid gezien omdat vrouwen zich in andere mannelijke domeinen gingen begeven, ze werden mondiger en gingen vaker buitenshuis werken. De mate van acceptatie van de broek was dus mede afhankelijk van de positie van de vrouw en tevens de man. Wanneer de mannelijkheid in het geding kwam, gingen mannen zich zaken toe-eigenen. In dit geval was dat de broek.

Toch kwam er een einde aan het mannelijk 'alleenrecht' op de broek. Vanaf de jaren 60 raakte de broek meer en meer geëmancipeerd. De literatuur wijdt dit aan de Tweede Feministische Golf, waarin vrouwen mannenkleding gingen adopteren. Het feminisme heeft ongetwijfeld een bijdrage geleverd aan de opkomst van de vrouwenbroek, maar niet per se om de genoemde reden. De broek voor vrouwen raakte langzaam maar zeker in de mode. Dit kwam door het feit dat er een nieuwe generatie opstond die zich tegen alle vormen van burgerlijkheid verzette. De vrouwenbroek raakte geaccepteerd door de emancipatie van vrouwen en niet andersom, met uitzondering van protestantse en joodse kringen. Er was ook geen sprake meer van vrouwen die de mannenbroek aantrokken, maar van vrouwen die de vrouwenbroek aantrokken.

5. Bibliografie

¹⁰⁸ De Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*.

5.2. Bronnen

- Sandberg, Henri, 'De Parijsiennes hebben de broek aan', *Het Vrije Volk* (10-01-1948), 3.
- 'Broekpakoverpeinzingen' *Algemeen Handelsblad* (21 september 1968), 9.
- 'Confectiecentrum: "Japonnenverkoop stijgt juist"', *Leeuwarder Courant* (16 december 1972), 17.
- 'De vrouw van onze tijd', *Beatrijs* (10 juli 1941), 34.
- 'Echt niet echt', *De Telegraaf* (4 april 1951), 2.
- 'Echte mannen, echte vrouwen', *Het Vrije Volk* (7 september 1962), 9.
- 'Een nieuwe japon uit een oude heerenpantalon', *Het Nieuws van de Dag* (6 februari 1941), 4.
- 'Inbreuk op het decorum', *De Sumatra Post* (18 april 1939), 10.
- 'Leeuwarder Prentenboek', *Leeuwarder Nieuwsblad* (20-07-1935), 7.
- 'Mej. Goudsmit modebewust', *De Tijd* (11 november 1969), 8.
- 'Met vakantie in 't Engadin', *Bredasche Courant* (2 september 1933), 5.
- 'Modebewuste man gaat in het zwart', *Nieuwsblad van het Noorden* (24 juli 1969), 25.
- 'Onze Kleding III', *Nederlands Dagblad* (4 september 1972), 5.
- 'Pantymakers lijden onder broekenmode', *De Telegraaf* (10 maart 1972), 7.
- 'Silhouet', *De Telegraaf*, (28 februari 1970), 5.
- 'Twiggy en de seks', *Beatrijs* (4 oktober 1967), 67.
- 'Vaticaan zegt: "Geen kwaad in lange broek voor vrouwen"', *Het Vrije Volk* (11 juni 1954), 1.
- 'Vierdaagse wandelmars grijpt Nijmegen', *De locomotief* (23 juli 1953), 3.
- 'Voor de Vrouw', *Nieuwsblad van het Noorden* (16 november 1962), 29.
- 'Vrouw heeft de broek aan', *Limburgsch dagblad* (2 november 1968).
- 'Vrouwen!!!', *De Telegraaf* (8 juni 1963), 21.
- 'Vrouwen in mannenkleden, 't mag niet', *Algemeen Handelsblad* (27 maart 1930), 6.
- 'Waarom niet?' *Leeuwarder Courant* (22 oktober 1953), 1.
- 'Wat men met de 100 beschikbare textielpunten kan doen', *De Tijd* (02-01-1941), 3.

5.1. Literatuur

- Arnolli, Gieneke, *Kostuum : relaties: mode en streekdracht : twaalf studies over de invloed van mode en streekdracht over en weer & een evaluatie van het verdwijnen van de streekdracht in Scheveningen* (Amsterdam, 2000).
- Barnes, Ruth en Joanne B. Eicher, *Dress and Gender: Making and Meaning* (Oxford, 1992).
- Burke, Peter, *What is Cultural History?* (Cambridge, 2008).
- Davis, Fred, *Fashion, Culture and Identity* (Chicago, 1992).
- De Leeuw, Kitty, 'Hoe bloot (niet) bedekt werd : Het zedelijkheidsoffensief van de rooms-katholieke Kerk op kledinggebied en de reacties van de Tilburgse gelovigen daarop, 1914-1970', *Volkskunde* 116:1 (2015), 1–28.
- De Leeuw, Kitty, *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kleedgedrag* (Tilburg, 1991).
- De Leeuw, Kitty, 'Macho's, Mietjes en Meneren', *Groniek*:132, 1996, 253–266.
- De Leeuw, Kitty, 'Rumoer rond de Broekrok', in: *Onnoemelijke dingen: Over taboe en verbod in het fin de siècle* (Hilversum, 2014), 177–186.
- Delhaye, Christine, *Door consumptie tot individu: modebladen in Nederland 1880-1914* (Amsterdam, 2008).
- Everard, Myriam, 'Henriette van Loenen-de Bordes (1853-1934): Tandarts met de Broek', *Historica* 31:2 (2008), 12–14.
- Featherstone, Mike, *The Body: Social Process and Cultural Theory* (Londen, 1991).
- Garber, Marjorie, *Vested Interests: Cross Dressing and Cultural Anxiety* (Londen, 1992).
- Hatton, Jackie, *Flappers* *St. James Encyclopedia of Popular Culture* (Detroit, 2000).
- Hollander, Anne, *Sex and Suits: the evolution of modern dress* (New York, 1995).
- Huisman, 'Moderne Meiden', *Vogelrijke Fietser* 24:2 (1998), 14–15.
- Klemann, Hein, 'De Nederlandse Economie en de Tweede Wereldoorlog', *Historisch Nieuwblad* 86:5 (2016), 1–5.
- Lehnert, Gertrud, *Geschiedenis van mode in de 20e eeuw* (Ann Arbor, 2000).
- Matthey, Ignaz, 'Lieve jongens, stoere meiden. Het matrozenpakje in genderperspectief, 1720-2000', *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* 1

- (2004), 53–81.
- Matthey, Ignaz, 'Van elitekleding tot allemansdracht. Het matrozenpakje als dalend cultuurgoed', *Textielhistorische bijdragen*:45, 2005, 59–82.
- Newton, S.M., *Health, Art and Reason: Dress Reformers of the Nineteenth Century* (Bloomington, 1971).
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, 1995).
- Roach, Mary Ellen, Kathleen E. Musa en Anne Hollander, *New perspectives on the history of western dress* (New York, 1980).
- Roche, Daniel, *The Culture of Clothing: Dress and Fashion in the Ancien Regime* (Cambridge, 1989).
- Schnitger, Carin, 'Ijdelheid hoeft geen ondeugd te zijn', in: *Zesde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1985), 162–185.
- Schnitger, Carin, *Reformkleding in Nederland* (Utrecht, 1984).
- Schwegman, Marjan, 'Hysterische mannen en koele vrouwen. Politiek, sekse en emoties in de lange negentiende eeuw', *Low Countries Historical Review* 121:2 (2005), 278–284.
- Smit, Christianne, *De Volksverheffers: sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum, 2015).
- Smith, Catherine en Cynthia Greig, *Women in pants: Manlymaidens, cowgirls, and other renegades* (New York, 2003).
- Sturkenboom, Dorothee, 'De Broek, de Rok en de Bijenkorf', in: *Mythen van Gender* (Nijmegen, 2015), 166–171.
- Taylor, Lou, *The Study of Dress History* (Manchester, 2002).
- Van Der Burg, Margreet, 'Modernisering aan den lijve : Klederdracht en overall in de garderobe van de boerin en plattelandsvrouw, 1920-1960', in: *Lijf en leden; gender en het historische lichaam* (Amsterdam, 2008).
- Verhoeven, Dolly, *Klederdracht en kleedgedrag: het kostuum harer majesteits onderdanen* (Nijmegen, 1998).

Verroen, Dolf, *Als oorlog echt is* (Den Haag, 1991).

Welles Page, Ellen, 'A Flapper's Appeal to Parents', *Outlook* 132:6 (1922), 606–612.